

Günel CƏNNƏTOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: jannatova2021@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8216-1435

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.94>

**TÜRK DASTANLARINDA MƏKAN ÖLÇÜLMƏSİNİN ARXAİK
DİSTRİBUTİVLİYİ**

Xülasə

Məqalədə türk qəhrəmanlıq dastanlarında, xüsusilə Altay eposu “Maaday Qara”da məkan ölçülməsinin arxaik distributiv formatda təqdim edilməsi təhlil olunur. Müəllif məkani və zaman kəmiyyətlərinin hiperbolik və simvolik detallar əsasında necə struktura çevrildiyini izah edir. Məlum olur ki, qədim insan təfəkküründə zaman və məkan sadə kontinum deyil, komponentləşmiş və say sisteminə əsaslanan struktur kimi qavranılırdı. “Yeddi dağ”, “yetmiş çay”, “iki qara köpək” kimi ifadələr həm məkanın poetik təsvirinə, həm də mifoloji dünyagörüşün kodlaşmasına xidmət edir. Altay eposunda sayın mifoloji funksiyası, əşyaların və varlıqların “iki”lik prinsipi ilə təqdimatı, həmçinin sakral məkanların və zamana bağlı vizual elementlərin sinkretik formada ifadəsi bu düşüncə sisteminin əsasını təşkil edir. Müəllif göstərir ki, distributiv say əsaslı bu təsvirlər qədim mədəniyyətlərin gerçəkliyi qavrama üsulunu əks etdirir və məkani-zamani xronotopların epos strukturunda necə poetik funksiyaya malik olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: mifoloji xronotop, distributiv məkan, türk dastanları, Maaday Qara, say sistemi, hiperbola, arxaik təfəkkür, sakral məkan

Gunel JANNATOVA

**THE ARCHAIC DISTRIBUTIVITY OF SPATIAL MEASUREMENT
IN TURKIC EPOS**

Summary

This article analyzes the archaic distributive model of spatial measurement in Turkic heroic epics, with a focus on the Altai epic Maaday Gara. The author explores how quantitative attributes of space and time are structurally integrated into the narrative through hyperbolic and symbolic details. It is revealed that in the archaic mindset, space and time were not perceived as a continuous continuum but as a segmented structure based on numerical systems. Expressions such as “seven mountains,” “seventy rivers,” or “two black dogs” serve both poetic imagery and mythological worldview encoding. In the Altai epic, numerical symbolism, paired representations of beings and objects, sacralization of places,

and visual elements of time together form a syncretic system of perception. The study demonstrates that these distributive number-based descriptions reflect how ancient cultures conceptualized reality, showing how spatial-temporal chronotopes function poetically within the epic structure.

Keywords: *mythological chronotope, distributive space, Turkic epics, Maaday Gara, number system, hyperbole, archaic thinking, sacred space*

Гюнель ДЖАННАТОВА

АРХАИЧЕСКАЯ ДИСТРИБУТИВНОСТЬ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ИЗМЕРЕНИЯ В ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ

Резюме

В статье анализируется архаическая дистрибутивная модель пространственного измерения в тюркских героических эпосах, особенно в алтайском эпосе «Маадай-Кара». Автор исследует, как количественные характеристики пространства и времени формируют структуру повествования на основе гиперболических и символических деталей. Выявляется, что в архаическом мышлении древнего человека пространство и время воспринимались не как непрерывный континуум, а как расчленённая, основанная на числовой системе структура. Такие выражения, как «семь гор», «семьдесят рек», «две чёрные собаки», служат не только поэтическому описанию, но и кодированию мифологического мировоззрения. В эпосе алтайцев числовая символика, представление объектов и существ в парной системе, сакрализация пространства и визуальные элементы времени формируют синкретическую систему восприятия. Автор демонстрирует, что дистрибутивные числовые описания отражают способ восприятия реальности древними культурами и показывают, как хронотопы пространства и времени выполняют поэтическую функцию в структуре эпоса.

Ключевые слова: *мифологический хронотон, дистрибутивное пространство, тюркские эпосы, Маадай-Кара, числовая система, гипербола, архаическое мышление, сакральное пространство*

Türk dastanlarının, o cümlədən qəhrəmanlıq eposlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri burada zaman və məkan şərtləndirməsinin müəyyən arxaik formatda təqdim edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bir çox hallarda məkanın, zamanın xüsusi detallandırması aparılır ki, bu da ilk növbədə qədim insanın məkanın, zamanın dəyərləndirilməsində, hesablanmasında, ölçülməsində öz empirik bilik təcrübəsinə istinad etməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Qədim insanın təfəkküründə gün batana kimi işi bitirmək, gün çıxana qədər yatıb yuxusunu almaq; və ya dağ boyda olmaq, gün çıxandan gün batana qədər bir ucundan digər ucuna varılması, çətin olan ərazini gəzmək və s. kimi detallandırma xronotopik bölgü sisteminin ilkin

primitiv (və təbii ki, çox qədim) formatını təcəssüm etdirir. Türk dastan mətnlərində bu kimi faktların yer alması həmin eposların qədim dövr irsinə aid olduğunu deməyə əsas verir. Onu da qeyd edək ki, belə səciyyələndirmələrin, xüsusilə də ifrat hiperbolik (şişirtmə, qeyri-real) məkani təsvirlərin, zaman səciyyələndirmələrin ən yüksək işlənmə tezliyinə malik olduğu dastan “Maaday Qara” mətnidir. Ondan fərqli olaraq, “Alpamış” dastanının və xüsusilə də “Dədə Qorqud” dastanında bu kimi elementlərə daha az sayda təsadüf edilir. Konkret olaraq, onu xatırlatmaq kifayətdir ki, öncəgörmə xronotopunun daxili süjet strukturlaşmasına görə, baş verə biləcək qəzavü-qədəri öncədən görə bilən Maaday Qara öz oğlunu güvənli yerdə – Altay elinin sakral statusda nəzərdən keçirilən dağına, çölünə, ormanına tapşırır. Müasir anlamda Allaha tapşırmaq ritualını, bir növ, məkana ünvanlayaraq icra edir və həmin sakral məkanın mərhəmətinə sığır. Bu sakral məkanda böyüyən Kögüden Mergen isə zamanla digər altaylılar kimi (dastan mətnindən bəlli olduğu kimi) ay altında yayınan Ala dağa – Ata, – dedi, Günəş altında uzanan Alaca qaranlıq ormanı isə Ana qəbul etdi. Bu məqamda onu da xatırladaq ki, folklor mətnlərində torpağın, ormanın, çölün Ana obrazında nəzərdən keçirilməsi universallıq statusunda nəzərdən keçirilir. Belə ki, görkəmli rus folklorşünası S.Nekyudovun vurğuladığı kimi, məhz üfqi mövqedəki məkanın qadın – Ana obrazında, şaquli məkanın isə Ata obrazında nəzərdən keçirilməsi, demək olar ki, bütün inkişaf etmiş mədəniyyətlərin tarixi keçmişinə xas olan ortaqlıqdır (Неклюдов, 2015: 25).

Məkani ölçü dəyərləndirməsinin həlledici rol oynadığı mətnlərdə (məsələn, yeddi dərə aşdı, səkkiz dağı yendi – kimi qəlibləşmələrin xarakterik olduğu mətnlərdə), xüsusilə də hiperbolik təsvir mexanizmlərinin işə salındığı folklor nümunələrində (məsələn, yetmiş günlük yolu yeddi günə qət edən qəhrəmanın – Kögüdey Mergenin özünün və atının dəyanət və cəngavərliyinin qabardılmasına xidmət edən təsvirlərdə) arxaik düşüncə modellərinin tətbiqi əsasında ortaya çıxan səciyyələndirmələr mövcuddur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, fərqli xalqların folklor irsi ilə bağlı tədqiqatlar, o cümlədən digər xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatı üzrə təhlillər də bu qəbildən faktların universallığından xəbər verir.

“Maaday Qara” dastanı ilə ilk tanışlıq, hətta ən ötəri dəyərləndirmə bu eposun distributiv məkani dəyərləndirmələrlə zəngin olduğunu söyləməyə əsas verir. Altay elinin insanların yetmiş qollu mavi bulağı içəcəkləri su bilməsi, yeddi dağı özlərinin oylağı bilməsi, bu səbəbdən də yetmiş il buranı yurd bilib yuva salması haqqında detallaşdırma maraq doğurmaya bilməz. Elin-ulusun, məhz, yetmiş qollu bulaqların süzüldüyü yerdə, böyük qala kimi yeddi uca dağın ətəyində yurd salması detalında dəqiqləşdirmə əsasında mücərrədləşmə (hiperbolik detallaşdırma əsasında abstrakt məkani təsvir) diqqət çəkir. Dağların konkret detallaşdırma əsaslı təsvirində də (Yeddi zirvəli bərəkətli Çeret-Çemet dağı, doqquz zirvəli Çemetən dağı) say sisteminin tətbiqi distributiv tamlıq prinsipli ibtidai qavrayış elementi kimi dəyərləndirmə sayıla bilər. Belə detallaşdırma təsvirlərdən

birində fərqli məkani obrazın canlandırılmasındakı hiperbolik mahiyyətli distributiv (say bölgüsünə istinad edən) digər təsvirə nəzər salaq: Məlum olur ki, **yetmiş qollu mavi bulağın** kənarında ulu qala kimi yeddi dağın ətəyində nəhəng qəsir bənzəri **doxsan cəbhəli daşdan bir saray** vardı. **Yüz otaqlı sarayın** qarşısında **doxsan cəbhəli gümüşdən at dirəyi** durur.

M.Satanarın tədqiqatından da bəlli olur ki, say sisteminin tətbiqi prinsipi ilə məkani ölçülmə, məkan səciyyələndirməsi yakut folkloru üçün də xarakterik idi (Catanar, 2020: 17). Belə bölgülü məkani səciyyələndirmədə obyektin daha abstraktlaşmış təsvirinə yer verilirdi: dünyanın cəhətlərinə görə (Şimal – Cənub, Şərq – Qərb) dörd istiqamətin məcmusu və vəhdəti kimi nəzərdən keçirilməsi üstünlük təşkil edirdi. Bu əsasda ehtimal etmək olar ki, məkanın qavranılmasının distributiv əsasda, bölgülü formatda gerçəkləşməsi özünün daha arxaik formadakı təzahürünü, məhz, Altay dastanında nümayiş etdirir. Belə ki, dünyanın quruluşu haqqındakı daha primitiv dəyərləndirmənin hökm sürdüyü erkən təfəkkür dönmənin reliktləri kimi nəzərdən keçirdiyimiz həmin məkani səciyyələndirmələrdə (konkret olaraq, Altay dastanı “Maaday Qara”da) dünyanın üç balina balığının üzərində qərar tutan yetmiş xanlığın mövcud olduğu, yetmiş çayın axdığı ərazi kimi qəbul edildiyi ortaya çıxır.

Məkani ölçünün distributiv reallaşması hətta qəhrəmanların – nəhəng cüssəli qəhrəmanların xarici görünüşünün (hiperbolik əsaslı) təsvirlərində də yer alır. Məsələn, Maaday Qara obrazının elə ilk təsvirində dinləyici (oxucu) hiperbolik mahiyyətli xarici görünüş səciyyələndirmələrdə say sistemi inventarının tətbiqi ilə qarşılaşır. Məlum olur ki, Maaday Qaranın möhkəm belində **əlli** sürü otlaya bilər, onun kürəyi isə çəmən kimi genişdir. O qədər genişdir ki, burada nə az- nə çox **altmış** sürü dura bilər. Hətta Maaday Qaranın iki çiyinin arasında **yüz** madyan gizləne bilər, iki gözünün arasında isə **qırx** qoç yerləşə bilər.

Maraqlıdır ki, hətta məkani distributivliyin qabardılması həm də zaman ölçüsünün ifadəsinə xidmət edir. Hansı sayda dağın aşılması, hansı sayda çayın üzərindən keçirilməsi əsasında bahadırların nə qədər müddət zaman ərzində yol gəldiyi təxmin edilir.

Hətta dastanda Maaday Qaranın yuxusunun dərinliyini göstərmək üçün, yəni dastan dinləyicisinin təxəyyülündə həmin kiçik ölümün dəhşətli fəsadlarını vurğulamaq üçün söyləyici məkanın hiperbolik detallaşdırılması vasitəsilə zamanın miqyasını göstərir. Məlum olur ki, Maaday Qaranın yuxusu elə bir zamanı əhatə etmişdir ki, bu müddət ərzində Altay yurdundakı mal-qara otlaqlarını tərk edərək **otuz dağ aşmışdı**, yurduunun insanları isə öz yuvalarından didərgin düşüb **yetmiş dərədən keçmişdi**.

Onu da qeyd edək ki, məkani oriyentirin zaman ölçülməsinə müdaxiləsi ilə bağlı da maraqlı faktlar var. Məsələn, altın qovaq ağacının özündə zaman ölçülməsi, öncədən xəbərdarlıq kimi möcüzəvi özəlliklər vardır. Belə ki, baş qəhrəmanın valideynlərinin vəfatından bir qədər öncə həmin sehirlə və nəhəng qovaq ağacının Qərbə baxan tərəfində əyilməsi tədqiqatçılar tərəfindən, məhz,

Köğüdey Mergenin ata-anasının – Maaday Qara və Altın Tarqanın tezliklə, yaxın zamandakı ölümünə işarə kimi yozulur. Bu isə, öz növbəsində, hətta nəhəng sehrli qovaq ağacının özünün də insanlara buraxılan zamanın hesablanmasında fəhmi, duyumu, bir öncəgörməsi olduğunu deməyə əsas verir.

Ağacla bağlı təsvirlərdə də, eləcə də ümumən dastan mətni boyunca bir çox məkani təsvirlərdə də, digər obyekt səciyyələndirmələrində iki sayının işləkliyi diqqəti cəlb edir: iki bir-birinə bənzər, iki bir-birinin eyni olan nəsnelərin mövcudluğu həm müəyyən simmetriyadan, həm də eyni zamanda ziddiyyətlərin tamlığına iştirak etməsinə (iki qütbün vahid nəsne formalaşdırmasına) işarə edir.

Bu məqamda onu da xatırladaq ki, Hind-Avropa mədəniyyətində iki sayı həm təbiətdə olan ziddiyyət və vəhdətin simvolistik təsviri üçün istifadə edilir, həm bir-birini tamamlayan substansiyaların, xüsusiyyətlərin digər tərəfinin, mənfi üzünün, mənfi cəhətinin olması gerçəkliyini oxucu, dinləyici, mədəniyyət ötürücüsü üçün, bir növ, belə demək olarsa, diri saxlayır. Yəni, bu zaman iki həm tamlıq, həm də ziddiyyət, əkslik, bir-birini istisna məqamındakı birgəməvcudluğu simvolizə edə bilir.

“İki qayçı kimi eyni qulaq
Göyün bəyaz-mavisində ora-bura süzülürdü,
Günəş tutulmasındakı ay kimi iki eyni göz
Öz hədəqəsində dövr edirdi”.

Dastanda gələn-gedən doxsan doqquz igidi öldürmüş, lakin Köğüdey-Mergenə qalib gələ bilməyən iki namərd bahadırın söhbətləşməsində biz, məhz antaqonizminin, ziddiyyətlərin vəhdətinin şahidi oluruq:

“Biri deyir ki, ölüb”
Digəri deyir: “O, sağdır”.
Biri deyir: “Ağlayır”
Digəri deyir: “Gülür”.
“Öldüsə, onu yandırmalıyıq,
Əgər sağdırsa, onu müayinə etməliyik” -
İki bahadır beləcə söhbətləşirdi”.

İki eyni - birinə bənzər qara dəvəni, növbəti mərhələdə iki eyni yeddibaşlı acgöz ilanı görən Köğüdey-Mergen hər dəfəsində özü və atı eynilə qara şər qüvvələrin qoruyucuları kimi iki eyni, yəni bir birinə bənzər dəvəyə, ilana çevrilməklə maneələrdən keçməyi və yollarını davam etməyi bacarırlar. Daha sonra isə o, Qara dağın ətəyində Erlik yurdunu qoruyan iki eyni erkək ayı gördükdə də eyni çevrilmə xronotopunun reallaşması mümkün olur və ayı cildinə girən Köğüdey-Mergen və atı aylarla oyuna girib onların diqqətini yayındıraraq yenə də öz yollarını davam edirlər. Altay torpağının qoruyucularının da iki eyni – bir-birinə bənzər it (Azar və Kazar), iki eyni – bir-birinə bənzər qırğı quşu olması faktı da Altay epos təfəkküründə iki sayının mistifikasiyasından (daha doğrusu, müəyyən mistik məna ilə yüklənməsindən) xəbər verir. Bu isə öz növbəsində qədim insan təfəkkürünün, o cümlədən Hind-Avropa mifologiyasındakı

kodlaşmada iki sayının bölünmüş tamlıq kimi qəbul edilməsi ilə bağlı M.Makovskinin daha öncə səsləndirilən fikrini dolayısı ilə təsdiqləmiş olur (Маковский, 1996: 390).

Vaxtilə oğlunun xilasını üçün üz tutduğu dağda Maaday Qaranın tapdığı məkanın da dörd qayın ağacının dibi olması detallı da qədim təfəkkürün ətraf aləmi hissələrə bölünmüş şəkildə, detallaşdırılmış şəkildə qavradığını ortaya qoyur. Yəni, məcazlaşdırma təfəkkürünün itiləşmədiyi dövrlərdə ətraf gerçəklik komponentlərə bölünmüş və ayrı-ayrı hissələrin ümumi məcmusu kimi mövcudluq tapan reallıq kimi qəbul edilirdi. Oğlunun beşiyini ağacdan asan Maaday Qaranın verdiyi son öyüd-nəsihəti də, məhz, məkanın sakrallaşması prizmasından dilə gətirilməklə yanaşı, onun komponentar (ayrı-ayrı hissələrin məcmusu olaraq) qavrayışına əsaslanır.

*“Bu qara dağ
Atan olsun, balam - dedi.
Bu dörd ağcaqayın ağacı
Anan olsunlar, mənim balam – dedi”.*

Göründüyü kimi, burada daha öncə qeyd etdiyimiz yer, torpaq, orman sakrallaşmasının daha lokal prizmada, yəni konkret ağacın timsalında reallaşdığını görürük.

Məlumdur ki, dünyanın sadələvh mənzərəsinə görə və ya mifoloji dünyagörüşünə əsasən, məkan həm də bu məkana daxil olan ayrı-ayrı varlıq, nəsnələrin məcmusu idi və bu zaman hətta dünyanın mərkəzi, məxəzi həmin varlıqların, nəsnələrin üzərində də nəşət tapa bilirdi. Məsələn, “Maaday Qara” dastanında yenə də iki bir-birinə bənzər (yəni dünyanın tamlığını simvolizə edən) balina balığı üzərində yerin (yəni sadələvh dünya mənzərəsinə görə müstəvi şəkildə olan dünyamızın) qərarlaşdığı dilə gətirilirdi: Yerlə göyün qovşağında, Yetmiş çayın ağzında, Toyboduma körfəzində, Doxsan arşın dərinlikdə Yeri üzərində saxlayan iki eyni, bir-birinə bənzər balina var.

Mifoloji dünya mənzərəsini araşdırmış R.Xalimulinanın da vurğuladığı kimi sadələvh dünyagörüşü ətraf gerçəkliyinin dərkinin asan sistemləşdirməsini təmin edən xüsusi növ qavrayış sistemidir (Халимулина, 2008: 14). Bu elə bir sinkretik qavrayış formatıdır ki, burada həm tamlıq, həm də komponentar bölgü (hissələrə təşkilatlanma) eyni dərəcədə mənimsənilir. Ən maraqlı cəhətlərdən biri də, konkret olaraq, mövzumuzla kəşifən məqamlardan biri də odur ki, qədim təfəkkürün sinkretikliyi ətraf aləmi abstrakt, mücərrəd gerçəklik kimi yox, (eynilə “Maaday Qara” dastanından təqdim etdiyimiz nümunələrdən də aydın şəkildə müşahidə etdiyimiz kimi – G.C.) konkretləşmiş, şəxsləndirilmiş, fərdiləşdirilmiş, hətta bir çox hallarda canlılaşdırılmış komponentlərin məcmusu kimi qavranılır.

Məkanla bağlı:
*“Doqquz eyni qara dəniz,
Sahillərini tərk etmədən dondular ...”*
Zamanla bağlı:

*“Qaranlıq gecə gələndə,
On min ulduz töküləndə...”*

Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, zaman və məkanın abstraktlığının dərkindən öncəki sinkretik təfəkkür mərhələsində zaman-məkan kontiniumunun səciyyələndirməsi, eynilə “Maaday Qara” mətnində olduğu kimi, bölünmüş (komponentləşmiş) bütövləşdirmə, tamlaşdırma əsasında mümkün olur.

Dastan boyu aparılan zaman – yaş dəqiqləşdirmələri (məsələn, yaddaşını itirmiş altmış yaşlı qoca qadın, əldən düşmüş yetmiş yaşlı qoca kişi, doqquz yaşlı qara öküz) vaxtın ölçülməsinin müəyyən epos təfəkkürü elementi kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini ortaya qoyur. Əks halda dastan mətnində izafi dərəcədə yer alan belə dəqiqləşdirmələrə lüzum olmazdı. Məkanın və məkani obyekt kimi, istənilən əşyanın, yerin, varlığın da bölünmüş, hissələndirilmiş şəkildə, yəni müəyyən ölçü vahidləri ilə təqdim edilməsi qədim insan təfəkkürünün reliktlərini təzahür etdirir. Dastan boyu təsvirlərin əyani-reprezentativliklə təqdim edilməsi insan təfəkkürünün ilkin mərhələsinin məhz, əyani-obrazlı mahiyyət kəsb etməsini ortaya qoyur. İbtidai mədəniyyətləri araşdırmış F.Boas bu mədəniyyətlərin nümayəndələrinin ən başlıca problemlərindən birinin emosional impulsların idarə edilməsi ilə yanaşı, diqqət dağınıqlığının yönləndirilməsi ilə bağlı idi. Alim ibtidai insanın uzun müddət bir əşya, bir hadisə, bir problem üzərində diqqətinin cəmlənməsi çətinliyini qeyd edir (Boas, 23). Bu da məntiqli olaraq, ibtidai insanın ünsiyyətinin daha obrazı, yəni daha diqqət dayanıqlılığı ilə seçilən tərzdə olmasını şərtləndirirdi.

Məlumdur ki, ətraf gerçəkliyin obrazlı-əyani representasiyası insan təfəkkürünün universal (cinsindən, etnik kimliyindən, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün ortaq olan – G.C.) xüsusiyyətidir. Bu zaman insan həm öz ifadə və təsvirlərində verbal vahidlərin (sözlü ifadənin) estetik cazibəsinin gözlənilməsinə riayət edir, həm də əşyanın, obyektin sinifləndirilməsini, kateqorial təqdimatını reallaşdırır. Bu zaman representativ ifadədə müəyyən simvolizmin gözlənilməsi labüd olur. Eynilə bu fikirlərin dolayı təsdiqini “Maaday Qara” dastanında izləmiş oluruq. Məkani və zaman göstəricilərinin daha əyani-obrazlı təqdimatı məqsədi ilə simvolik vizuallaşdırma üsullarından ustalıqla istifadə olunur. Məsələn, **altı arşınlı ağ qılınc, yeddi yolun ayrıcı, yetmiş çubuqlu dəmir yay, altmış atılanlı tüfəng, habelə yetmiş çubuqdan yeddisinin qalması** kimi detallar və əyani dəqiqləşdirmələr əyani-obrazlı təsvir effektini gücləndirməklə yanaşı zaman və məkan ifadəsinə bölgülü (distributiv) dəqiqlik, bir ibtidai əyanilik qazandırır.

Köküdey-Mergenin, Altay qəhrəmanlarının yer aldığı məkanın təsviri oxucuya-dinləyiciyə kəmiyyət göstəricilərinin vasitəçiliyi ilə çatdırılır. Məlum olur ki, Altay qəhrəmanları - Alp pəhlivanlar Altay diyarındakı **yetmiş qollu mavi bulağı** içəcəyi su bildi, **yeddi dağı otağı** yeri-yurdu olaraq bildi, mənimsədi, **yetmiş il** burada yaşadı. **Yeddi zirvəli** bərəkətli Çeret-Çemet dağının, **doqquz zirvəli** Çemetən dağının ətəkləri oylaqları oldu. Göründüyü kimi, bu kimi təsvirlər

dinləyicinin məkanı vizuallaşdırmasına yol açır və Altay diyarının canlı boyalarla təsvir olunmasını, göz önünə gətirilməsinə (canlandırılmasına) imkan verir.

Məkanın vizuallaşdırılmasında distributivlik kateqoriallaşdırmasından (bö-lücü, hissələrə ayıraraq aparılan qruplaşdırmadan, fərqləndirmədən) istifadə mə-qamını Erlik bəyin yurduna girişdəki nəhəng qovaq ağacının özünün, kölgəsinin, kölgəsi altında sığınan heyvanatın detallı, dəqiq say-hesablı təsvirində də görmək olar.

Bərəkətli qovaq ağacı **yeddi budaqlı** ölümsüz ağacdır və onun budaqlarında **iki qızıl ququ quşu** yuva salmışdı. Həmin quşların özləri isə zaman hesabı ilə məşğul imişlər: Belə ki, bu sehirli, möcüzəvi təbiətə malik olan quşlar (yəni, mifik personaj kimi meydana çıxan epos fiqurantları) öləcək insanın nəfəsindən tanıyırmış, həyatda olan insanların daha neçə il yaşayacağını çıxardıqları səslərlə xəbər verə bilirlərmiş. İnsanların ömür yoluna, qismətinə düşən yaşam illərini sayılı şəkildə bilirlərmiş. Göründüyü kimi, prospektiv (irəliyə yönəlmiş, gələcəyə istiqamətlənmiş) zaman ölçümü dastan mətninin mifoloji zaman komponenti kimi ortaya çıxır.

Yeddi budaqlı dəmir qavağın budağında bir-birinə bənzər **iki qara qartal üçqatlı səmanın** dərinliklərinə qədər heç bir başqa quşu uçurtmazlar. Bu təsvirdəki kəmiyyət kateqoriyası elementlərin məkanın təsviri funksiyasını icra edir və detallaşdırma ilə dinləyicinin qavrama və analizə cavab verən təfəkkür potensialını işə salır. Dinləyici həmin məkanı təfəssilatlı şəkildə göz önünə canlandırmaqla eposun mifoloji məkanına daha dərinə qərq olur.

Yeddi budaqlı dəmir qavağın dibində bir-birinə bənzər **iki qara köpək** uzanıb yatır, bir-birinə bənzər **iki dəmir zənciri** titrədib ətrafa səs salırlar. Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, nəhəng ağac və ağacın dibində iki qara köpəyin boynundakı zəncirləri titrədək hərəkət etməsi digər mifik məkan təsviri ilə müəyyən assosiasiyalara yol açır. Söhbət A.S.Puşkinin “Ruslan və Lyudmila” adlı sehirli mənzum nağılından-poemasından gedir. Belə ki, əsərin giriş hissəsində (müqəddimə-ithafnamədən sonra) dəniz kənarındakı nəhəng mifik palıd ağacından bəhs edilir. Bu ucsuz-bucaqsız palıd ağacının budaqlarında qızıl zəncir üzərində gəzişən pişik zənciri silkələyərək ətrafa səs salır. Sudan çıxan otuz cəngavər oranı qoruyur. Ağacın budaqlarında balıq-qadın və hər cür sehirli heyvan və varlıq yer alır. Həmin hissənin “Maaday Qara” dastanındakı topoqrafik obrazla – məkanı mistifikasiya elementi ilə müqayisəli təhlili bir sıra (gözərdi edilməyəcək səviyyədəki) gözəçarpan paralellərin heç də təsadüfi olmadığını düşünməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

Маадай –Кара <https://altaika.narod.ru/legends/maaday-kara.html>

Маковский М.М. (1996). Язык - миф - культура: символы жизни и жизнь символов. М.: Высшая школа, 399 с.

Неклюдов С.Ю. (2015). Поэтика эпического повествования: пространство и время. Москва: Издательство “Форум”, 216 с.

Сатанар, М.Т. (2020). Эпическая модель мира в якутском олонхо: структура и семантика, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Майкоп: 20 с.

Халимулина Р.С. (2008). Мифологическая картина мира: (гносеологический аспект): автореф. дисс. ... канд. филос. наук: Москва, 20 с.

Boas, F. The Mind of Primitive Man, 295 pp // https://pure.mpg.de/rest/items/item_2287034/component/file_2287035/content

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 23.01.2025
Son variant: 12.02.2025*